

Alena Wagnerová

Žena za socialismu

Československo 1945–1974
a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm

Žena za socialismu

Československo 1945–1974 a reflexe vývoje
před rokem 1989 a po něm

Alena Wagnerová

Recenzovala Iveta Jusová, Ph.D.

Z německého originálu *Die Frau im Sozialismus, Beispiel ČSSR* vydaného v nakladatelství Hoffmann und Campe, Hamburg 1974, přeložila autorka

**Národní
plán
obnovy**

**Financováno
Evropskou unií
NextGenerationEU**

MSMT
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže
a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu
Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2021

Edice SLON – Gender sondy, 12. svazek /

řídí Zuzana Uhde, Jiří Ryba a Hana Maříková

Redakce Alice Dudáková a Jiří Ryba

Návrh obálky, grafická úprava

a sazba studio Designiq

Vydání druhé, v Karolinu první

© Univerzita Karlova, 2021

© Alena Wagnerová, 1974, 2017

© Jiřina Šiklová – heirs, 2006

Photography © ČTK/Jan Bárta, 2017

ISBN 978-80-246-5005-0

ISBN 978-80-246-5017-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

Obsah

Předmluva k českému vydání 2017	8
Předmluva k německému vydání 1974	14
I. Výsledky a deficity marxistického modelu emancipace ženy v Československu ve srovnání se situací v západním Německu 1945–1974	
1. Ženská otázka v Československu	18
1.1. Emancipace ženy v české tradici	18
1.2. Marxistické pojetí ženské otázky	23
1.3. Ženská otázka v Československu po roce 1945	28
2. Postavení ženy v československém právu	40
2.1. Rodinné právo	40
2.2. Pracovní právo	45
3. Žena v zaměstnání	49
3.1. Zaměstnání a společenské postavení ženy	49
3.2. Zaměstnanost českých a slovenských žen v datech	52
3.3. Vzdělání a kvalifikace	60
Exkurs I. Ženy ve vedoucích pozicích a ve veřejném životě	75
3.4. Odměňování	78
Exkurs II. K otázce ekonomické „efektivity“ ženské práce	84
3.5. Pracovní motivace	87
Exkurs III. Postoje mužů k zaměstnání ženy	95

3.6. K dalšímu vývoji zaměstnanosti žen v ČSSR	97
4. Žena v rodině a manželství	100
4.1. Změny ve struktuře a organizaci rodiny	100
4.2. Manželství	106
4.3. Mladá manželství	112
4.4. Zaměstnaná matka	122
4.5. Veřejná zařízení pro děti zaměstnaných matek	128
4.6. Domácnost	135
4.7. Možnosti překonání konfliktu mezi ekonomickou a biologickou funkcí ženy	148
5. Umělé přerušování těhotenství v Československu	156
6. Výsledky a výhledy	176
II. Reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm a malý výhled do dalších let	
1. Druhé ženské hnutí v Německé spolkové republice v letech 1968–1990 (2017)	190
2. Reálná rovnoprávnost – ženy v Československu téměř po čtyřiceti letech (1986)	200
3. Ve vztahu člověka k člověku změnit svět... „aneb ženské jméno Charty 77“ (1991)	214
4. Emancipace a vlastnictví (1995)	220
5. Jířina Šiklová: Pár poznámek ke změnám v postavení žen v České republice po převratu v roce 1989 (2006)	232
6. Feministické zapomínání (2012)	241
Seznam tabulek	246
Seznam literatury	249
O autorce	258
Jmenný rejstřík	260
Věcný rejstřík	262

Předmluva k českému vydání 2017

Německé vydání *Ženy za socialismu* – například v ČSSR vyšlo v roce 1974 v období prudce se rozvíjejícího západoevropského druhého ženského hnutí. Německá spolková republika prožívala od konce šedesátých let bouřlivou studentskou revoluci, ale v souvislosti s nástupem sociálněliberální koalice i intenzivního diskursu o aktuálních politických a společenských otázkách zažívala i radikální probuzení z dlouho trvající fáze adenauerovské restaurace. A k tomuto probuzení patřila i aktualizace ženské otázky.

Společenský pohyb ve smyslu větší rovnoprávnosti byl v západní Evropě od druhé poloviny šedesátých let ovšem v různých segmentech společnosti a různých zemích podle jejich tradic znatelný. V západním Německu se „druhé ženské hnutí“ zrodilo v souvislosti s hnutím studentským s radikalitou odpovídající době. Stalo se to na zasedání studentských rad 13. září 1968, kdy se ukázalo, že levicovní studenti mají nakročeno k machoidním patriarchům a nejsou ochotni diskutovat o otázkách diskriminace žen, jak je formulovala Akční rada pro osvobození ženy iniciovaná studentkami. Na jejich aroganci reagovala Sigrid Rügerová hodem několika rajských jablíček na členy předsednictva. Po tomto sebeosvobozujícím aktu následovalo zakládání ženských akčních skupin na univerzitách, hnutí se rozrůstalo a šířilo do dalších a dalších společenských okruhů. V roce 1971 veřejně prohlásila řada významných Francouzek, že si nechaly vyhnat plod, což bylo tehdy trestné, a Němky se k tomu připojily. Touto akcí získalo druhé ženské hnutí širokou společenskou základnu a vedle

hnutí ekologického, formujícího se ovšem až v osmdesátých letech, se stalo nejdůležitějším inovačním podnětem v historii západního Německa.

Filosofickou základnu, z níž studentský protest i na univerzitách vznikající nové ženské hnutí vycházely, tvořil marxismus v řadě interpretací sahajících od diskursu vedeného frankfurtskou školou, danou jmény Adorno, Habermas, Horkheimer, Marcuse, až po radikální levičáctví. Pro tehdy převážně levicově orientované druhé ženské hnutí to byl marxistický model řešení ženské otázky, jak jej vypracovali Karel Marx, Bedřich Engels, August Bebel, Klára Zetkinová a svým osobním příkladem je ovlivnila Rosa Luxemburgová. V této souvislosti je nutné si uvědomit, že v tehdejší době existovala sice již tradice kritiky a analýzy podřízeného společenského postavení ženy, na prvním místě je zde třeba jmenovat Simone de Beauvoirovou s jejím *Druhým pohlavím* z roku 1949,¹ ale žádný koncept změny poměrů, jehož cílem by byla emancipace ženy, jak jej – byť do jisté míry poplatnému tehdejšímu stavu společnosti – formulovali klasikové marxismu, kteří jako první také pochopili ženskou otázku jako otázku celospolečenskou. Termíny jako gender byly tehdy ještě neznámé; objevily se až o dobrých deset let později, kdy literatura k ženské otázce se už rozkošatěla až k nepřehlednosti a feminismus se stal denně užívaným slovem.

V této situaci bylo nasnadě, že pohled levicových feministek hledajících vzory se obracel tam, kde model socialistické emancipace ženy už byl uskutečňován – do států střední a východní Evropy za železnou oponou. Ty, které tyto země navštívily, pravidelně po návratu vyprávěly, že ženy zde jsou daleko sebevědomější a suverénnější ve svém chování než ženy na Západě.

Toto srovnání společenského postavení ženy v kapitalistické a socialistické formě industriální společnosti se stalo rozhodujícím impulsem ke vzniku této knihy. Byla to ovšem i osobní zkušenost autorky samotné, pro

1 Pomineme-li na tomto místě vůbec základní dílo o emancipaci ženy Johna Stuarta Milla *Poddanství ženy* (The Subjection of Women) z roku 1869 napsané pod vlivem jeho ženy Harriet Taylor-Millové.

niž odchod do západního Německa znamenal, pokud jde o situaci ženy, návrat o dobrých dvacet let zpět. Patří k paradoxům poválečného vývoje, že uskutečnění rovnoprávnosti ženy bylo v totalitních státech tzv. východního bloku dál než v demokratických zemích západní Evropy. Tak například oproti československému zákonu o rodině platícímu od roku 1950 a uskutečňujícímu absolutní rovnost obou pohlaví ve všech rodinných vztazích vstoupil v Německé spolkové republice srovnatelný zákon v platnost o plných dvacet sedm let později, v roce 1977. Ne náhodou se první spolkovou kancléřkou sjednoceného Německa stala žena socializovaná ve východním Německu, Angela Merkelová.

Ze všech těchto impulsů vznikla monografická studie, v níž jsem zpracovala celou odbornou českou a slovenskou literaturu k postavení ženy v socialistickém Československu od roku 1945 do začátku sedmdesátých let. Šlo tu o řadu čistě empirických studií a výsledků dotazovacích akcí, které byly prováděny od druhé poloviny padesátých let, pracujících s velkými soubory v počtu až kolem tisíce respondentů. Byly to práce jednoduché, ale kvalitní, zkoumající základní konkrétní otázky situace žen, tak říkajíc bez ohledu na „ideologickou nadstavbu“. Jejich autory byli většinou demografové, statistikové a psychologové. Vedle těchto čistě empirických prací byla od počátku šedesátých let především v *Sociologickém časopisu* publikována i řada studií, které odpovídaly tehdejšímu stavu od roku 1961 se znovu rozvíjející československé sociologie. Objevovat se začaly i první pokusy teoretické, snažící se posunout problematiku rovnoprávnosti dál, než to dovolovaly dosud závazné Engelsovy a Bebelovy teze. Tehdy se také rozvinula, především na stránkách týdeníků *Kultury* a *Literárních novin*, široká veřejná diskuse o ženské otázce, do níž zajímavým způsobem zasáhl i Jan Patočka, který krátce před tím opatřil předmluvou a doslovem české vydání *Druhého pohlaví* Simone de Beauvoirové.

Po násilném konci pražského jara, kdy i Československý svaz žen se krátce pokusil zastupovat a prosazovat skutečné potřeby žen, nastal v období neostalinské normalizace v reflexi ženské otázky zvrát zpět a stagnace, dané i tím, že řada předních autorek zabývajících se otázkami

postavení ženy v socialistické společnosti nesměla publikovat nebo emigrovala.² V Německé spolkové republice se právě tehdy začalo rozvíjet druhé ženské hnutí.

Pro generaci, která v Československu dorůstala v období nihilistického normalizačního dvacetiletí, už svár o „ztracený smysl revoluce“ (Michal Kopeček), jímž česká společnost žila v šedesátých letech a který vyvrcholil pražským jarem, nebyl čitelný. Její životní zkušenost daná reálným socialismem jako formou společenského úpadku se pro ni stala měřítkem pro hodnocení celého období, jak se začalo říkat, státního socialismu. Tak se stalo, že se český polistopadový feminismus v rámci paušálního antikomunismu radikálně odřízl ode všeho, co se u nás v oblasti rovnoprávnosti ženy a muže stalo před rokem 1989, a historie českého feminismu pro něj skončila rokem 1948, jako kdyby zde došlo k základnímu zlomu a úplnému přerušení dosavadního vývoje. Svou inspiraci hledal český feminismus v překotné, byť nutné recepci západní, především angloamerické feministické a genderové teorie, která vznikala v jiných společenských kontextech a tradicích, a v její aplikaci na situaci v Československu, která nebyla bez předsudků vůči minulému režimu. K této změně úhlu pohledu přispělo ovšem i to, že genderový feminismus na rozdíl od levicově orientovaného feminismu sedmdesátých let už po výtěžcích socialistického modelu závistivě nešilhal, ale ve svém sklonu k apriorismu jej hodnotil jako genderově nedostatečný. Ve svých důsledcích vedl tento postoj ke znehodnocení všeho, co u nás bylo v oblasti emancipace ženy uskutečněno a odžito, jako kdyby život v socialismu byl per se méně hodnotný než život prožitý za kapitalismu. K tomu je ovšem třeba dodat, že na konfrontaci se západním feminismem české ženy nebyly připraveny. Dosažený stupeň tzv. reálné rovnoprávnosti příliš žily jako nereflektovanou samozřejmost. Také o ni, na rozdíl od svých sester na Západě, nemusely

2 Pravděpodobně jedinou výjimku v této neostalinské stagnaci prací o ženské otázce tvoří kniha Ivo Možného *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů* z roku 1983 a práce slovenské socioložky Jolany Jančovičové.

bojovat, ale dostaly ji tak říkajíc darem – byť občas danajským – jako součást politického programu socialismu. Zároveň ovšem v postsame-
tové České republice návratem kapitalismu proběhl v praxi experiment,
že kapitalismus ženu osvobodit nemůže. Odbourávání především dět-
ských zařízení sloužících zaměstnaným matkám i celková marginalizace
žen jako společenské skupiny a rozmáhající se sexismus byly jeho prv-
ními důsledky.

České vydání práce, která vznikla před víc než čtyřiceti lety a vyšla
v roce 1974 německy, má vyplnit mezeru, která tu ve znalosti a reflexi
období uskutečňování marxistického modelu emancipace ženy v letech
1945–1970 vznikla po roce 1989 a projevila se odmítáním všeho, co sou-
viselo s minulým režimem, i v neznalosti reálií. V odstupě let se stala
historickou a sociologickou dokumentací toho, co bylo v Českosloven-
sku v otázce rovnoprávnosti ženy a muže jako jednoho z politických cílů
socialistického systému uskutečněno, promyšleno a v každodenní praxi
odžito. Záměrem jejího vydání je předložit a dát v češtině k dispozici vý-
sledky tehdejších studií a zabránit tak jejich zapomenutí nebo potlačení,
protože i toto období a jeho snaha o řešení ženské otázky je součástí čes-
kých dějin, jejich continuity a tradic a nelze je z ideologických důvodů
prostě smést se stolu. Nejde mi přitom jen o odborné studie, jejichž vý-
sledky byly v knize shromážděny, ale i o respondenty tehdejších výzkumů,
ženy a muže, kteří tyto často převratné změny ve vztahu mezi pohlavími
ve své každodennosti prožívali a vyrovnávali se s nimi, o interakci mezi
zadáními ideologie a žitým světem s jeho normativitou faktického.³ Jim
je české vydání knihy také věnováno.

Jde tu o překlad původního textu, jak byl vydán v roce 1974 a od-
rážel tehdejší dosažený stav rovnoprávnosti ženy v Československu ve

3 Těmto aspektům žitého světa byl věnován velký orálněhistorický projekt „Paměť
žen – identita českých žen v období socialismu“, který byl na základě iniciativy Jiřiny
Šiklové uskutečněn v devadesátých letech a je dosud jen zčásti zpracován. Viz: www.womensmemory.net

srovnání se stavem v Německé spolkové republice. Časový odstup, další vývoj řešení problému postavení ženy v moderní společnosti, stejně jako skutečnost, že kniha je teď určena českému, a ne německému čtenáři, si ovšem vyžádaly rozšíření nebo i vynechání některých vysvětlujících poznámek a doplňky v textu upozorňující na různé aspekty dalšího vývoje nebo skutečnosti neznámé čtenáři českému. Tyto nové textové vsuvky a poznámky jsou vždycky jasně vyznačeny kurzivou, aby je bylo možné od původního textu odlišit. Jako příloha a doplněk bylo do vydání pojato i několik autorčiných studií z pozdější doby s poukazem na některé nové aspekty ženské otázky, které na počátku sedmdesátých let ještě nebyly zřejmé.

Dále bylo doplněno nové vydání knihy textem Jiřiny Šiklové shrnujícím vývoj postavení ženy v Československu po roce 1989 a text autorky, která shrnuje vývoj otázky ve Spolkové republice po roce 1989.

V Praze a Saarbrückenu v červenci 2016

Alena Wagnerová

Předmluva k německému vydání 1974

Socialistickým modelem rovnoprávnosti obou pohlaví se v Německé spolkové republice stále živější diskuse o postavení ženy v moderní společnosti dosud příliš nezabývala. Zatímco intelektuální levice se cítila být jasnými a přehlednými liniemi marxistické teorie emancipace přitahována, konzervativní kritika dosud hledala v situaci žen v praxi socialistických zemí především nedostatky.

Na příkladu jedné ze socialistických zemí, Československa, chce tato kniha informativně a kriticky představit socialistický model emancipace ženy v jeho vývoji, výsledcích a problémech. Vychází přitom z řady empirických výzkumů a dotazovacích akcí, které byly v ČSSR uskutečněny v letech 1959–1972.

Tato práce má ovšem i svou rovnu zkušenosti. Vývoj socialistického modelu emancipace ženy není pro autorku pouze tématem, ale je i součástí její biografie: Pokud jde o společenské postavení ženy, rovnalo se její přestěhování do Německé spolkové republiky cestě do minulosti. Její každodennost se stala permanentní konfrontací s tradičním modelem ženy, jeho představami, nároky a očekáváními. Touto životní situací je dán komparativní charakter této práce.

Život ve Spolkové republice nebyl ovšem ani bez emancipačního působení. Znalost problémů a potíží druhých umožnila překonat obavu z negativních výsledků, kterými se socialistické společnosti tak často stávaly nedůvěryhodnými. Získaný odstup, který umožnil celou problematiku uvidět v širších souvislostech, přispěl zároveň k lepšímu pochopení

daných možností a výsledků, kterých bylo v Československu během čtvrt století dosaženo. Ne naposledy to vedlo k aktualizování marxistické analýzy ženské otázky.

Poděkováním je autorka zavázána všem československým autorům, kteří se v minulých letech studiu těchto otázek věnovali, *především Ireně Dubské, Libuši Hákové, Heleně Klímové, Jiřímu Prokopcovi a Vladimíru Wynnyczukovi, abych jmenovala alespoň některé z nich*. Bez jejich práce by tato studie nemohla vzniknout. Kromě toho je autorka zavázána díkem Gerlindě Šmausové za některé podněty k práci a J. H. Andersovi a B. Riemannové za korekturu rukopisu.

V Saarbrückenu v únoru 1974

Alena Köhler-Wagnerová

I.

**Výsledky a deficity marxistického modelu
emancipace ženy v Československu
ve srovnání se situací v západním
Německu 1945–1974**

1. Ženská otázka v Československu

1.1. Emancipace ženy v české tradici⁴

Boj o národní emancipaci, který tvoří vlastní obsah českých dějin devatenáctého století, rozhodujícím způsobem ovlivnil i postavení ženy ve vznikající české společnosti. Pro malou pomalu rostoucí obec českých patriotů znamenaly aktivity žen zdvojnásobení jejích sil. Především úloha ženy jako vychovatelky nových pokolení byla významná: Na ní záležela jazyková orientace a národní uvědomění budoucí generace. Budoucnost národa byla tak říkajíc v jejích rukou. V tomto smyslu byla i činnost ženy v rodinném kruhu součástí společenského, lépe řečeno národního usilování. Pokud šlo o jejich národní uvědomění, česká žena a muž si byli rovni dřív, než si uvědomili existenci ženské otázky.

K tomuto postavení ženy, ve srovnání s tehdejší společností německou svobodnějším, přispíval ovšem také elementární, ve smyslu rovnosti

4 Tato kapitola, stejně jako celá publikace, byla určena německým čtenářům, kterým byla fakta české kulturní historie většinou neznámá. To si vyžádalo soustředění na základní fakta z historie českého ženského hnutí s jeho úzkým spojením s hnutím české emancipace národní, které představuje také jeho specifikum. Český čtenář nepotřebuje vysvětlující poznámky ke jménům, jako je Božena Němcová nebo Karolina Světlá, proto jsou v českém vydání vynechána. V období normalizace, kdy kniha vznikala, nebylo ale možné získat informace o tehdy zapomenutých nebo nežádoucích osobnostech moderního českého ženského hnutí, jakými byly Františka Plamínková, Milada Horáková nebo v oblasti kultury novinářka Milena Jesenská. Alespoň ve zkratce jsem se je snažila v této kapitole kurzivou doplnit.

chápaný demokratismus české společnosti, který souvisel s menší sociální diferencovaností národa, jenž se na prahu devatenáctého století začal znovu konstituovat z vrstev nepriviligovaných a úzké vrstvy inteligence. Toto vědomí národní příslušnosti, rostoucí pocit společenství dovozovaly hluboko do devatenáctého století (v každém případě dokud německý kapitál měl hospodářskou převahu, tak říkajíc „mluvil německy“) vznikající třídní rozdíly alespoň zdánlivě překonávat.

Pro českou společnost, která byla stále konfrontována s druhořadostí českého vůči německému, měla rovnost ještě další a zvlášť aktuální akcent. Skutečnost, že v české společnosti nebyly vyvinuty hierarchické struktury, vedla k tomu, že v české rodině vládá muž – i když mu samozřejmě příslušela role všechno rozhodujícího přednosty domácnosti⁵ – nenabyla oněch striktně autoritativních forem, které například dodnes (1974) existují v rodině německé. Ale i z jiného důvodu se v české rodině nemohly autoritativní struktury do té míry vyvinout: opozice vůči rakouské moci, chápané jako cizí, oslabovala i patriarchální systém uvnitř rodiny.

Tím, že odpovídalo situaci českého národa v Rakousko-Uhersku, bylo české ženské hnutí, když se začalo v polovině devatenáctého století formovat, emancipační ve dvojím smyslu: nejen jako hnutí ženské, ale i národní. Emancipace ženy tvořila součást emancipace národní. Proto byl také požadavek vyššího vzdělání pro ženy, který tvořil hlavní téma ženského hnutí v devatenáctém století, v českém prostředí spojen s požadavkem vzdělávání v mateřské řeči a s úsilím o české školství. Díky této dvojí motivaci byla výstavba českého dívčího školství v českých zemích v předstihu před řadou zemí v Evropě. Tak byla v Praze již v roce 1863 založena první vyšší dívčí škola v Rakousku, v roce 1865 byla otevřena dívčí odborná škola s malířským oddělením, v roce 1866 soukromý seminář pro učitelky, po zestátnění v roce 1870 první pedagogium pro dívky v Rakousku. Toto úsilí bylo korunováno v roce 1890 založením Minervy, prvního dívčího gymnázia v Rakousko-Uhersku. Paralelně s výstavbou

5 Přednosta domácnosti byl až do počátku padesátých let oficiálním označením manžela nebo otce rodiny na úředních dokumentech.

školství se rozvíjelo i úsilí o rozšíření pracovních možností žen. Poté, když se ženám v roce 1869 otevřelo povolání učitelky, byly ženy v roce 1872 na základě české iniciativy připuštěny k poštovní službě. Zvláštní význam pro rozšíření pracovních možností žen mělo založení „Ženského výrobního spolku českého“ v roce 1871, který podporoval práci žen v řemeslech.

V tomto úsilí docházely, stejně jako tomu bylo v jiných zemích, naplnění aktuální potřeby (především neprovdaných) žen středního stavu, které v souvislosti s industrializací a rozpadem tzv. velké rodiny (oikos) s její ekonomickou funkcí ztratily svou dosavadní životní základnu. Proto se také dívčí školství, které se nejprve orientovalo na působení ženy v rodině, stále víc orientovalo na kvalifikaci pro povolání, které by ženě umožnilo výdělečnou činnost a existenční samostatnost. Všednímu dni dělnické ženy, „této otrokyně otroka“ (S. Machar) s jejími daleko základnějšími životními starostmi, bylo toto úsilí ovšem cizí. Dělnická žena tak viděla naplnění svých zájmů spíše v dělnickém hnutí než ve své podstatě v měšťanském ženském hnutí.⁶

Úzké spojení mezi kulturou a politikou, které je dodnes charakteristické pro českou společnost (1974), formovalo také typ české bojovnice za práva žen. V národě, který neměl vlastní stát a celý jeho politický život se odehrával v rovině kulturní, se ani ženské hnutí nemohlo profilovat aktivitami jinými než kulturními. České ženské hnutí proto bylo daleko víc než jinde formováno spisovatelkami, ani ne tak jejich pouhým zájmem o ženskou otázku, který tak říkajíc patří k imagi písničičky ženy, ale činností v ženském hnutí samotném. Galerie těchto bojovnic o zlepšení společenského postavení ženy sahá od Boženy Němcové, která problém ženského údělu modelově procítila a prožila, přes Karolinu Světlou (*spolu s Vojtou Náprstkem*), spoluzakladatelku „Amerického klubu dam“, prvního ženského spolku v českých zemích, Terézu Novákovou, vydavatelku

6 Pozn. 2017: V dělnických povoláních byly ženy za podobně tvrdých vykořisťovatelských podmínek jako muži zaměstnávány už od počátku industrializace. Z tohoto hlediska je možné pochopit, že pro dělnické hnutí byla v některých fázích jeho vývoje pokrokovým požadavkem možnost návratu ženy do domácnosti.

profilovaného ženského časopisu *Ženský svět*, až k Marii Majerové, která v této tradici v dělnickém ženském hnutí pokračuje a uzavírá ji.

Zvláštní význam přísluší v této řadě spisovatelek Elišce Krásnohorské, která ženskou otázku viděla v širším rámci jako součást otázky dělnické. „Každý úspěch dělnické otázky je úspěchem chudé ženy a pokrokem ženské otázky vůbec.“⁷ To jí také umožnilo uvidět ženskou otázku v jejích sociálních souvislostech: „Pro ženský proletariát středního stavu je ženská otázka neaktuálnější. Chudá žena pracovala vždycky, protože pracovat musela, aby se udržela při životě.“⁸ Pocit národní sounáležitosti otevíral u Krásnohorské jako u mnoha jiných smysl pro sociální problematiku. Chápáno jako součást národního úsilí bylo české ženské hnutí muži spíše podporováno. Jeho protivníkem nebyl ani tak muž jako cizí vrchnost. Požadavky žen nemusely být do té míry vybojovávány uvnitř české společnosti, ale navenek.

Typické je, že na počátku českého ženského hnutí stojí praktická a organizační činnost muže, Vojty Náprstka,⁹ který do Čech přinesl zkušenosti daleko vyvinutějšího amerického ženského hnutí a nakonec spolu s Karolínou Světlou založil první spolek českých žen „Americký klub dam“ v roce 1865.

V německém kontextu je těžko představitelné, že by zakladatelem prvního ženského spolku mohl být muž.

Nejdokonaleji ovšem typ muže podporujícího ženskou emancipaci ztělesnil T. G. Masaryk. Pro Masaryka byl stejně jako pro Karla Marxe¹⁰ vztah muže a ženy tím nejpřirozenějším vztahem od člověka k člověku, rovnost muže a ženy byla něčím přirozeným a samozřejmým, nerovnost naproti tomu jen historicky a společensky podmíněný stav. „Ženská otázka neexistuje, stejně jako neexistuje otázka mužská. Jde jen o otázku

7 Eliška Krásnohorská, *Ženská otázka česká*, Praha 1881, s. 6.

8 Viz výše.

9 Vojta Náprstek (1826–1894), dědic pivovaru u Halánků, dnes Náprstkovo muzeum, se pro své politické aktivity v roce 1848 zachránil útekem do USA, po svém návratu v roce 1862 se významně podílel na kulturním a společenském životě v Praze.

10 K. Marx, *Ökonomisch philosophische Manuskripte*, Frankfurt am M. 1962, s. 5.

společnosti.¹¹ Osvobozen ode všech předsudků mohl Masaryk ženskou otázku promyslet s aktuální směřováním: „Žena má být od přírody určena k tomu být matkou. To není pravda, stejně, jako že muž není od přírody určen být otcem. Jméno matky není světlejší než jméno otce. Oba společně mají bdít nad dušemi dětí.“

Stejně tak jako v jiných evropských zemích dosáhlo na počátku dvacátého století i české ženské hnutí – v němž ale teprve v této době počínal boj o politická práva žen – svého vrcholu. V roce 1918 bylo vznikem Československé republiky, která slíbila ženám rovnoprávnost s mužem, – což v první řadě znamenalo, že ženy dostaly volební právo –, úsilí ženského i národního hnutí naplněno. Tím ovšem středostavovské ženské hnutí něco ze své průraznosti ztratilo. Jeho program, jehož cílem byla právně uznaná rovnoprávnost, byl sice naplněn, ale formální rovnoprávnost ještě neznamenala rovnoprávnost skutečnou. Podstatu ženské otázky *danou společenským systémem* ovšem bojovnice o ženská práva neviděly, na to byly příliš jeho součástí. Tak se v Československu, stejně jako v ostatních evropských zemích, měšťanské ženské hnutí ztratilo v boji o reformy, korektury a změny daných právních ustanovení, které nemohly přinést zásadní proměnu společenského postavení ženy.

O uskutečnění rovnoprávnosti žen a mužů, zaručené § 106 československé ústavy z roku 1920, který zněl: „Výsady pohlaví, stavu a povolání se neuznávají“, v praxi usilovala v období první republiky především Ženská národní rada (ŽNR) založená senátorkou Františkou S. Plamínkovou (1875–1942), na jejíž práci se od druhé poloviny třicátých let významně podílela politička Milada Horáková (1901–1950). V parlamentu a senátu zasedly první ženy, nejvyšší procento z nich vyslaly sociálně demokratická a komunistická strana. Osvobození žen bylo ovšem také intenzivně žito mladými představitelkami ženské inteligence, často odchovankami Mínerovy, jak ji až modelově představovala novinářka Milena Jesenská (1896–1944). V jejich chápání se uskutečňovalo především v lásce a partnerství ve vztahu muže a ženy jako

11 T. G. Masaryk, „Moderní názor na ženu.“ *Ženská revue* I, 1905, číslo 1.

*dvou svobodných, svéprávných bytostí. Požadavky dělnických žen formulovala v časopise „Rozséváčka“ komunistická novinářka Jožka Jabůrková. Během druhé světové války se řada žen účastnila práce v odboji a mnohé z nich – mezi nimi i Františka Plamínková, Jožka Jabůrková (1896–1942) a Milena Jesenská – v ní položily život. Milada Horáková, která věznění za války přežila, byla odsouzena k trestu smrti a popravena v jednom z inscenovaných stalini-
stických procesů.*

1.2. Marxistické pojetí ženské otázky¹²

Na rozdíl od první fáze ženského hnutí, které právo ženy na rovnoprávnost odvozovalo z přirozeného lidského práva a řešení ženské otázky vidělo v právním zrovnoprávnění žen, posuzuje marxistická teorie ženskou otázku z historického, společenského a ekonomického hlediska. Ženin útlak podle ní není problémem jejího pohlaví, ale problémem historickým, a tím je dána i možnost jeho odstranění. Marxistické chápání

12 Text této kapitoly je do určité míry formálně i obsahově poplatný způsobu, jakým byl na počátku sedmdesátých let v právě se rozvíjejícím ženském hnutí v západním Německu veden diskurs o marxistické teorii emancipace ženy, která v souvislosti se studentským hnutím v tehdy převážně levicovém až levičáckém prostředí hrála centrální roli. Zároveň se ovšem tento diskurs mohl vedle klasiků marxismu-leninismu opírat jen o několik nových, v levicovém žargonu tehdejší doby psaných textů, dnes už dávno zapomenutých. Charakteristickým rysem těchto prvních publikací (např. Jutty Menschikové nebo Mechthild Merfeldové) byl sklon k dogmaticčnosti a upjatosti formulovaných pozic, které měly daleko k dialektickému a inovativnímu myšlení třeba frankfurtské školy, jež z marxistické filosofie také vycházela. Významnou roli zde samozřejmě hrálo i základní dílo moderního feminismu – *Druhé pohlaví* Simone de Beauvoirové. Pojem genderu byl tehdy ještě neznámý a feminismus působil jako nové slovo. A pronikavé studie Alice Rühle-Gerstelové z třicátých let, spojující marxismus s individuální psychologí, byly tehdy téměř neznámé. Chtěla-li jsem ovšem oslovit německé čtenářky pohybující se v tomto revolučně naladěném prostředí, musela jsem se do jisté míry přizpůsobit způsobu, jakým byl tento diskurs veden. V tomto smyslu je tato kapitola svým způsobem dokumentem tohoto raného stadia feministického diskursu ve druhém ženském hnutí.

člověka jako tvora společenského vylučuje teorie o specifické, přírodou dané podstatě ženiny existence.

Historickým důvodem útlaku ženy stejně jako dělníka je podle klasické marxistické analýzy soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Pouze jeho zrušením, překonáním antagonismu mezi prací a kapitálem, tedy společenským charakterem práce a jejím soukromým přivlastňováním proletářskou revolucí může být také překonán útlak ženy.

Toto spojení ženské otázky s všeobecnou otázkou sociální, socialistické revoluce s osvobozením ženy, je pro marxistickou teorii emancipace ženy zásadní. A to hned ze dvou důvodů: za prvé pro význam tohoto spojení pro politickou a revoluční praxi; protože jestliže ženské hnutí může zvítězit jen jako součást hnutí dělnického, pak se ani proletariát nemůže definitivně osvobodit, jestliže nebude bojovat také o osvobození ženy.¹³ Za druhé pro hlubší filosofickou dimenzi, jíž se emancipace ženy stává součástí všeobecné emancipace člověka.

Změna společenského postavení ženy je vázána na základní změnu systému a bez ní není v úplnosti uskutečnitelná.

Jako jednu z příčin a současně vnější znak utlačování ženy vidí marxistická teorie její vyloučení ze společenské produkce statků, k níž došlo, když v důsledku industrializace tak zvaná velká rodina (oikos) ztratila svou hospodářskou funkci. Z historické analýzy postavení ženy v rodině, o níž se Engels pokusil, se pak odvíjí nutnost zapojení ženy do produkčního procesu jako podmínka její emancipace.

„Ve staré, komunistické domácnosti, v níž žilo mnoho manželských dvojic a jejich dětí, bylo vedení domácnosti, které obstarávaly ženy, právě tak veřejnou, společensky nezbytnou prací jako opatrování potravin, které obstarávali muži. Se vznikem patriarchální rodiny, a ještě víc monogamní rodiny, nastala změna. Vedení domácnosti ztratilo veřejný charakter. Společnosti po něm už nic nebylo. Stalo se *soukromou službou*; žena se stala

13 V. I. Lenin, *Werke Bd. 30 (An die Arbeiterinnen)*, Berlin 1961, s. 364. V doslovném překladu: „Proletariát se nemůže zcela osvobodit, jestliže také nebojuje za úplné osvobození ženy.“

první služkou a byla vytlačena z účasti na společenské výrobě. Teprve velký průmysl naší doby jí znovu otevřel – a to ještě jen proletárce – cestu ke společenské výrobě, ale tak, plní-li své povinnosti v soukromé službě pro rodinu, zůstává vyloučena z veřejné výroby a nemůže si vydělávat; a že chce-li se účastnit veřejné výroby a samostatně vydělávat, není s to plnit své rodinné povinnosti. (...) Moderní monogamní rodina je založena na zjevném nebo zastřeném domácím otroctví ženy a moderní společnost je masa, která se jako z molekul skládá ze samých takových jednotlivých rodin. (...) Muž je v rodině buržoou a žena tu představuje proletariát. (...) A právě tak zvláštní ráz nadvlády muže nad ženou v moderní rodině a nezbytnost nastolit opravdovou společenskou rovnoprávnost obou i způsob zavedení této rovnoprávnosti se objeví v ostrém světle teprve tehdy, až budou oba naprosto rovnoprávní. Pak se ukáže, že první podmínkou osvobození ženy je, aby celé ženské pohlaví bylo znovu zařazeno do veřejné výroby, a to že zas vyžaduje, aby monogamní rodina přestala být hospodářskou jednotkou společnosti.“¹⁴

Možnost zapojení ženy do výrobního procesu je u Engelse vázána na splnění dalších podmínek, které lze všeobecně definovat jako přenos rodinných funkcí do oblasti veřejných služeb: přenesení soukromé domácnosti do veřejného sektoru produkce, veřejných zařízení pro děti a zrušení hospodářské funkce rodiny.

V tomto smyslu marxismus nevidí řešení ženské otázky monokauzálně. Není pro něj spojeno jen s vítězstvím proletariátu v socialistické revoluci, ale je vázáno na řadu dalších podmínek.

To, co je již dnes v klasické marxistické teorii především etnologickými výzkumy překonáno – týká se to řady míst v *Původu rodiny* – by nemělo zastřít její dodnes aktuální aspekty v chápání ženské otázky jako otázky celospolečenské a historické. „Předností marxismu před všemi ostatními teoriemi je právě to, že pochopil ženskou otázku jako otázku

14 F. Engels, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates MEW*. Bd. 21, Berlin 1972, s. 75. V českém překladu viz poznámku 13, odkaz na české vydání.

celospolečenskou, že ukázal a dokázal, jak specifické zájmy a potřeby žen souvisí se zájmy a potřebami celé společnosti.¹⁵

Nutnost zapojení ženy do pracovního procesu lze konec konců odvodit i ze zásadního významu práce pro člověka jako proměny přírody. Stejně tak má být Engelsův poukaz na proměny spojené s emancipací ženy v oblasti rodinné brán ne dogmaticky a doslova, ale jako vymezení dané problematiky ještě stále svou platnost. „Zásluhou marxismu zůstává,“ shrnuje v této souvislosti I. Langer-El Sayedová, „že poukázal na historickou podmíněnost vývoje, který vedl k podřízenému postavení ženy. Historický materialismus, i pokud jde o ženu, otevřel cestu pro její chápání v jejích možnostech a jejím bytí samotném, ne pouze jako určené pohlavím a biologickou funkcí, ale závislé na dané sociální a hospodářské struktuře společnosti. Co biologické skutečnosti pro život a vědomí ženy znamenají, závisí na sociálním, ekonomickém a technickém stavu společnosti. Z toho vyplývá, že – v protikladu k liberalistickému pojetí – zajištění ženiných práv zákonem nemůže samo postačovat ke změně jejího postavení, ale celý charakter společnosti se musí do té míry proměnit, aby tato změna byla vůbec možná.“¹⁶

Marxistická teorie ovšem ve svých východiscích nepřekročila rámec myšlení industriální společnosti. Oblast produkce a trhu práce je pro ni centrálním místem uskutečnění ženské emancipace a pokrok je definován přesunem pracovních kapacit z neproduktivní oblasti soukromého domácího hospodaření do produktivní oblasti zboží výroby. Práci v reprodukční oblasti chápe marxismus jako neproduktivní činnost nevytvářející hodnoty, tedy ne jako práci. Marxistická teorie emancipace ženy tím ovšem zůstala plně poplatna myšlení klasiků raného kapitalismu, především Adama Smithe a Davida Ricarda. Ty lidské činnosti, které se přímo netýkají výroby a nezvznikají na základě prodeje pracovní síly na trhu práce, zůstaly i pro marxismus mimo zájem teorie a byly odsunuty do ekonomické země nikoho. Ani dnes nejsou pojaty do

15 L. Háková, „Žena a dnešek,“ *Nová Mysl*, 1966, s. 4.

16 I. Langer-El Sayed(ová), *Frau und Illustrierte im Kapitalismus*, Köln 1971, s. 49.